

PALEO- AKTUEEL

5

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1994, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: opgraving te Noordbarge met de plattegrond van een boerderij uit het eind van de ijzertijd

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0420 0

PALEO-AKTUEEL

5

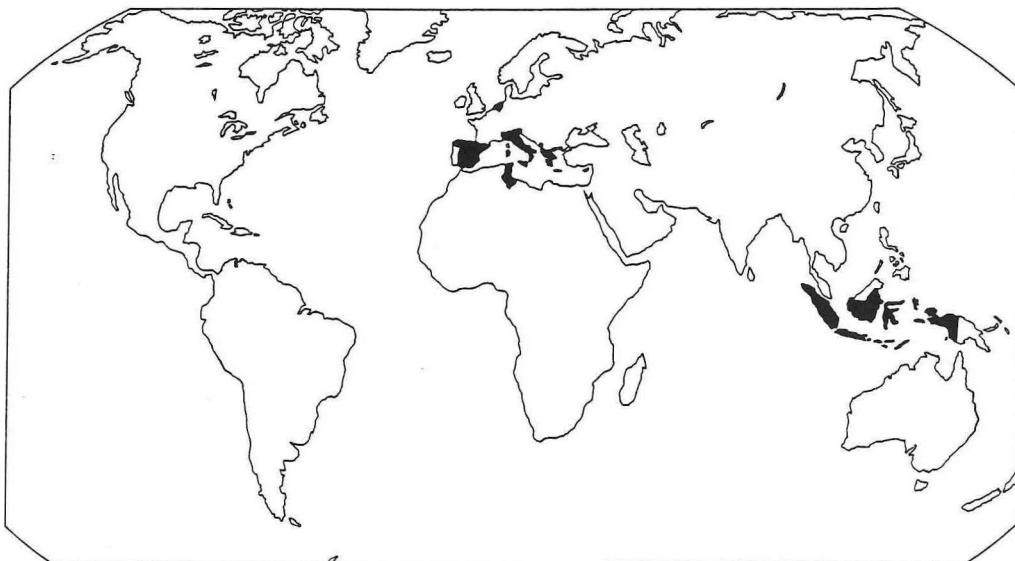
redactie

Mette Bierma
Otto H. Harsema

Archeologisch Centrum

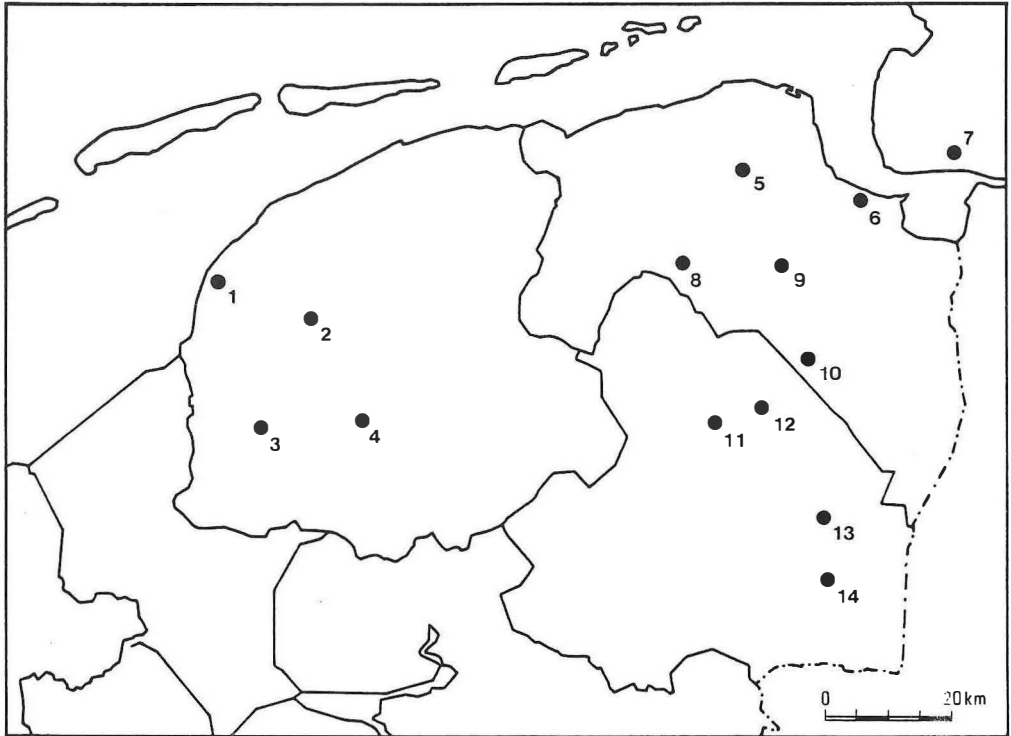
Groningen, 1994

In deze aflevering: Albanië, Duitsland, Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland, Spanje en Tunesië.

In deze aflevering uit Noord-Nederland en Noord-Duitsland:

1. Wijnaldum; 2. Lions; 3. Oudega; 4. Akmarijp; 5. Westeremden; 6. Heveskes; 7. Emden;
8. Groningen; 9. Slochteen; 10. Wildervank; 11. Ballo; 12. Gieten; 13. Exlo; 14. Noordbarge.

INHOUD

J.R. BEUKER & M.J.L.Th. NIEKUS Het midden-paleolithicum van Noord-Nederland	9
R.H.P. LUTGERINK Warme ijstijden ?!	11
G.-J. BARTSTRA Postmodern naar Pompanua	14
M.J.L.Th. NIEKUS & D. STAPERT Een vindplaats van de overgang laat-paleolithicum/mesolithicum bij Oudega (Fr.)	17
G.R. BOEKSCHOTEN & D. STAPERT 'Rings & sectors': een computerprogramma voor ruimtelijke analyse	22
G.L.G.A. KORTEKAAS & M.J.L.Th. NIEKUS Een vindplaats uit het vroegere mesolithicum in de Hooilandspolder, gemeente Slochteren (Gr.)	27
S. BOTTEMA & H.R. REINDERS Door het land der Skipetaren	32
R. BAKKER Het Gietsenveentje, gemeente Gieten (Dr.): unicum of probleemgeval?	35
J.N. LANTING Het na-onderzoek van het vernielde hunebed D31 ^a bij Exlo (Dr.)	39
J.J. HEKMAN Nieuw archeologisch onderzoek op Syros (Griekenland)	43
JOSE LUIS SANZ BRETÓN & J. SCHELVIS De mijten (acari) uit Peñalosa en Cerro de la Cruz (Spanje) en Halos (Griekenland)	47
M. MAASKANT-KLEIBRINK Een voorlopig verslag van de opgravingen op de 'Timpone della Motta', Francavilla Marittima, Calabrië	50

B.J. HAAGSMA & P. ATTEMA Het <i>Casa di Angelina</i> , een traditionele boerderij bij de opgraving te Francavilla Marittima (Calabrië, Italië)	55
J. BOUMA & W. PRUMMEL Potten en botten: offergebruiken in Midden-Italië	60
Y. DIJKSTRA De opgravingscampagne 1993 in Hellenistisch Halos	65
O.H. HARSEMA Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.)	69
G.J. DE LANGEN, T. PERGER, W. PRUMMEL, J. SCHELVIS, E. TAAYKE, J. WILLEMSSEN & M. WISPELWEY Een korte verkenning te Bolland bij Lions (Fr.)	74
J. FEYE Uzita, een Romeins stadje (Tunesië)	80
A.T. CLASON & E. KNOL Het ongehoorde rund in de Nederlandse kuststreken	85
D.L. BEKKER Faunafragmenten van twee terpjes nabij Emden (Duitsland)	89
E. TAAYKE De Groningse tongval anno 94	93
Y. SABLEROLLES De glasvondsten van Wijnaldum (Fr.)	97
G.J. DE LANGEN, J. ORBONS, T. PERGER, J. VAN DER VAART & M. WISPELWEY Onderzoek naar de kerk op 't Olthof van Akmarijp (Fr.)	102
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Bewoningssporen langs de Zeemsloot bij Westeremden, gemeente Loppersum (Gr.)	107
H.T. WATERBOLK In de ban van Banlo	110
P.B. KOOI, K. KLAASSENS & J.H. ZWIER Een onbekend steenhuis te Heveskes (Gr.)	115

A. JAGER		
Middeleeuwse adelshuizen in Friesland		120
P. BAKS		
De citadel van de hertog van Alva in de stad Groningen, 1569-1577		125
B. HAVINGA & A. UFKES		
De opgraving aan de Reitemakersrijge te Groningen		130
A.F.L. VAN HOLK		
Vergelijking van de archeologische inventaris van de Groninger tjalk ‘De Zeehond’ met schriftelijke scheepsinventarissen uit het einde van de 19e eeuw		134
P.B. KOOI		
Een brief met gevolgen		139
D.C. BRINKHUIZEN		
Het dieet van de otter (<i>Lutra lutra</i>) in twee voormalige ottergebieden in Friesland		143
S. BOTTEMA		
Het lam gods is een Fries melkschaap		148
P. CLEVERINGA, A. BOSCH, S. BOTTEMA, R. CAPPERS & H.A. GROENENDIJK		
De moeraskalk van Wildervank (Gr.)		151

EEN KORTE VERKENNING TE BOLLAND BIJ LIONS (FR.)

Gilles de Langen¹, Timo Perger¹, Wietske Prummel, Jaap Schelvis, Ernst Taayke, Jolanda Willemsen² en Maarten Wispelwey¹

Inleiding

In juli 1993 werd door de Stichting RAAP een archeologische verkenning uitgevoerd bij Lions (Fr.) op een perceel ten zuiden van boerderij Bolland. Het terrein is in bezit van de Vereniging voor Natuurmonumenten. Aanleiding voor de verkenning vormde de ontsluiting die was ontstaan bij het verwijderen van een oude mestput (fig. 1). Nadat H. Wijma, bewoner van Bolland, gedwongen was zijn graafwerkzaamheden te staken, verleende de ROB RAAP de bevoegdheid profielen te schaven en sporen te bemonsteren.

Archeologie en monumentenzorg rond Lions

Lions ligt in het knipkleigebied van Westergo, dat voor de bedijkingen dooraderd was met prielen. Toen vanaf de late ijzertijd nieuwe kwelderwallen ontstonden, kwam Lions steeds verder van de kust te liggen. Daardoor werden de afgezette kleien steeds zwaarder en vernatte het gebied. Dit beïnvloedde de plaatselijke economie nadelig.

Er zijn in het knipkleigebied van Westergo nog weinig opgravingen verricht. Over de economie van de bewoners is daarom nog weinig bekend. Gezien de financiële ruimte voor archeologie in Friesland is niet te verwachten dat dit op korte termijn verandert.

RAAP heeft vastgesteld dat de aantasting van het bodemarchief in het knipkleigebied van Westergo omvangrijk is. Binnen dit gebied verdienen nieuw ontdekte sporen, zoals die te Lions, onderzocht en eventueel beschermd te worden.

Tijdens de inspectie van dergelijke ontsluitingen, is het mogelijk om talrijke ge-

gevens te verzamelen. Vooral nauwelijks aangesneden, goed te dateren afvalkuilen kunnen een kostbare bron van informatie zijn. Dit is tijdens de korte verkenning te Lions getest.

Onderzoek 1993: grondsporen

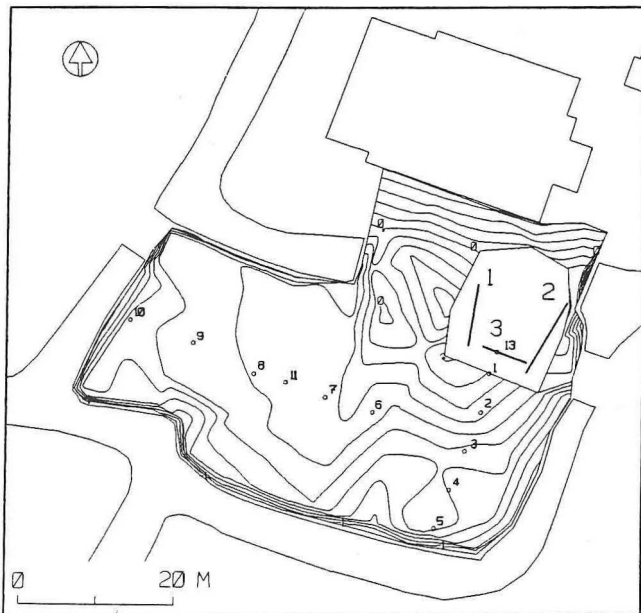
De westrand van de ingraving (fig. 2, voor ligging zie fig. 1) leek het meest interessant, ook al moest worden vastgesteld dat de top in de 19e eeuw was verstoord en de bewoningslaag hier niet meer aanwezig was. In de gelaagde, zavelige ondergrond waren drie grote sporen zichtbaar. Van deze drie sporen wordt hier alleen spoor 3 in detail besproken.

De top van de oudste vulling bestond uit een fraai gelaagd plantaardig pakket van gemiddeld 12 centimeter dikte (fig. 2: P). Onder dit pakket bevonden zich diverse humeuze, meer of minder verrommelde kleiige vullingen. Een jongere ingraving was bovenin zeer humeus en bevatte op dieper niveau mest, veel botten en scherpen. De onderkant van dit spoor kon niet bepaald worden vanwege de hoge waterstand. Uit het spoor werden monsters genomen voor paleobotanisch en mijtenonderzoek. Aardewerk en botten werden geborgen. Een groot grondmonster werd uitgespoeld boven een 1mm-zeef.

De oostzijde van de opgravingsput (profiel 2) vertoonde een duidelijk afwijkende gelaagdheid. Deze bleek over de volle lengte van een slootvulling zijn, zodat ook hier de bewoningslaag niet bestudeerd kon worden. Het aardewerk uit de sloot dateert uit de late ijzertijd.

Ten einde de aard van de bewoningslaag (en mogelijk van de gehele nederzetting) te kunnen bepalen werd langs de zuidzijde

Fig. 1. Bolland bij Lions 1993. Het onderzochte perceel met hoogtelijnen en, daarin uitge-spaard, de plaats van de profielen (1-3). In kleine cijfers de boorpunten.

van de opgravingsput profiel 3 gestoken. Onder de bouwvoor lag een lichtgrijze klei die gelaagd was op zandlensjes. Deze zandlensjes worden als stormbandjes geïnterpreteerd en de laag daarmee als een overslibbingslaag. Deze lag op een dunne, schone en lichtgrijze kleilaag. Hieronder bevond zich een ongeveer 15 cm dikke laag van bruingrijze klei met houtskoolpartikels en fosfaatvlekken. Aangenomen wordt dat dit de bewoningslaag is. Deze laag was homogeen van aard. Onder de bewoningslaag bevond zich op de zavelige kwelderafzettingen een bruingrijze, humeuze natuurlijk opgeslibde klei.

Aardewerk

Het bestudeerde aardewerk bestaat uit het door RAAP opgegraven materiaal en een selectie van de door Wijma verzamelde potten en scherven. Zo'n 250 stuks konden aan de hand van de Westergo-typologie (Taayke, 1990) worden gedetermineerd.

Het merendeel van het materiaal bestaat uit middelgrote tot grote keramiek, gemerd met organisch materiaal. De meeste

baksels zijn matig hard. De bovenzijde van de pot is mat, zelden glad; de benedenzijde is soms besmeten. De kleuren variëren van grijsbruin tot oker; zwart en oranje komen bij uitzondering voor. De meest voorkomende typen zijn Gw4 (109x), met streepbandversiering, en Gw5 (76x); aardewerk met tweevoudig gefacetteerde rand (fig. 3: 1) overheerst. Wandversiering is schaars. Soms zijn op de onderzijde van de pot verticale groeven of strepen aangebracht; oren zijn een enkele maal met een indruk of met streepband versierd. Bij het aardewerk met randversiering voert variant V3b, met kerwen aan de rand, de boventoon (20x). Kleiner aardewerk bestaat uit eenorige bekers van de varianten K3a en K3b. De meest opmerkelijke vondst vormt een lepel (fig. 3: 4). Het is voor het eerst dat een dergelijke voorwerp in Friesland in een goed dateerbare context is aangetroffen. Tot de vondsten behoren verder fragmenten van een geoord, dunwandig kommetje, een schaal, deksels, spin- en speelschijfjes. Meerdere potbodems blijken naderhand doorboord; een fragment vertoonde in ieder geval zes gaten.

Globaal kunnen de vondsten aan het eind

van de late ijertijd en het begin van de jaartelling geplaatst worden. Spoor 3 dateert van voor de jaartelling (^{14}C -datering van een tak, 2145 ± 25 BP, gecalibreerd ca. 200-60 v.Chr. (GrN-20239), plaatst dit spoor iets vroeger dan verwacht). Uitloop in de vroege Romeinse tijd wordt aannemelijk gemaakt door enkele vondsten in andere grondsporen. In een kuiltje werden onder een complete Ge4 (fig. 3: 2) scherven van een grote V4a (fig. 3: 3) aangetroffen. De depositie van beide potten valt te plaatsen rond het midden van de 1e eeuw AD. Eveneens 1e-eeuws zijn enkele randscherven van de halsloze variant Gw6a; kartelrand (V4) komt driemaal voor. Enkele importstukken, nl. twee scherven van een Romeinse amfoor en delen van een tefriet maalsteen (loper + eventueel ligger, type Brillerij), staan een datering van het gehele vondstcomplex in het tijdvak 50 v.Chr. - 50 AD niet in de weg.

Zoogdieren en vogels

Spoor 3 bevatte tal van botten. Deze vallen naar hun kleur in drie groepen uiteen, die kennelijk een verschillende oorsprong hebben: lichtgrijs materiaal, de overgrote meerderheid, bruin materiaal en verbrand bot.

De meeste lichtgrijze botten zijn afkomstig van tenminste acht runderen van verschillende leeftijden. In elk geval zijn drie kalveren, een jong rund van 15-18 maanden, een jong rund van rond 24 maanden en drie volwassen runderen vertegenwoor-

digd. De meeste van deze dieren kwamen in hun geheel of in grote delen in de kuil terecht. Dit blijkt het duidelijkst uit de wervelkolom van een volwassen rund van minstens 4 jaar oud, die, op de staart na, compleet en in situ in de kuil werd aangetroffen. Het vlees van deze dieren werd niet door de mens gegeten. De runderen kunnen ziek zijn geweest en zijn gestorven of om hun ziekte afgemaakt. Mogelijk heeft men de huid nog gebruikt. Enkele dicht onder de huid gelegen botten vertonen namelijk snijsporen die ontstaan kunnen zijn bij het verwijderen van de huid. De kuil lag vermoedelijk enige tijd open nadat de karkassen erin waren gesmeten. Daardoor kregen honden en andere dieren de kans de resten aan te vreten. De schedel van een van de kalveren vertoonde de aanzet tot horenpitten. Onder de volwassen runderen waren tenminste twee met horens. De volwassen runderen hadden schofthoogten van ca. 103-110 cm. Dit zijn voor deze periode normale maten.

Behalve de runderbotten bevinden zich in het lichtgrijze materiaal ook enkele schape- en varkensbotten. De schofthoogte van een volwassen schaap bedroeg ca. 59 cm. Ook de resten van een veulen en een volwassen paard werden aangetroffen. De onderkaak van de huismuis, *Mus musculus*, bewijst dat de bewoners van de nederzetting last hadden van muizen. Ook waren de wilde of tamme gans (*Anser anser*), een middelgrote eendesoort en een zangvogeltje elk met één rest aanwezig.

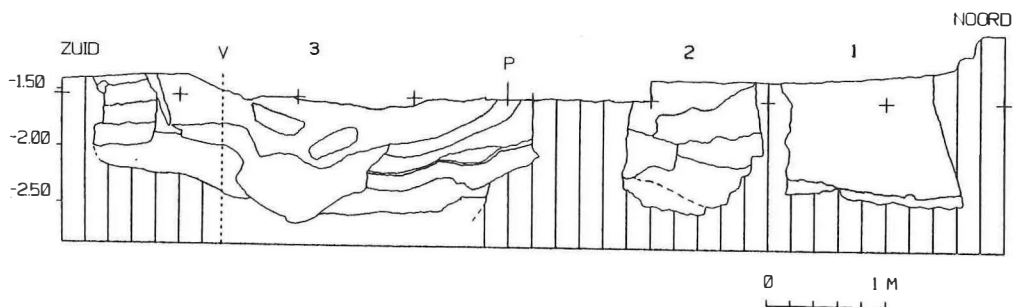

Fig. 2. Bolland bij Lions 1993. Profiel 1 met de sporen 1-3. P: plantenrestenpakket; V: verspringsing in het profiel.

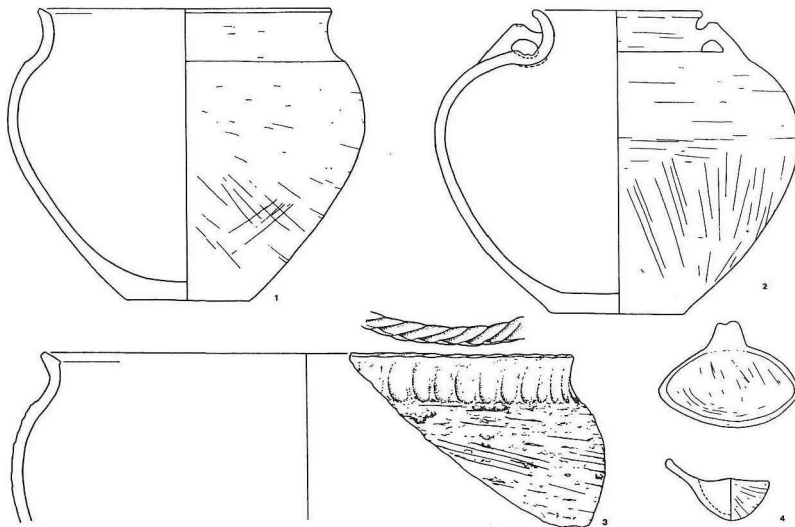

Fig. 3. Bolland bij Lions 1993. Aardewerk. Schaal 1:4.

Onder het bruingekleurde materiaal bevinden zich resten van paard, rund en schaap. De paardebotten zijn van een twee jaar oud paard en van minstens één volwassen paard. De meeste bruine botten zijn vrij sterk beknagd. Opvallende vondsten zijn twee bewerkte en door gebruik gladgesleten runderribben. Zij werden gebruikt bij het gladmaken van materiaal, bijvoorbeeld leer. Onder het verbrande materiaal is in elk geval het rund vertegenwoordigd.

Mollusken, mijten en insecten

Het monster uit spoor 3 leverde op de 1 mm-zeef een soortenspektrum van mollusken op waarin marine soorten, brakwatersoorten, zoetwaterslakken en landslakken vertegenwoordigd zijn. Zo zijn er fragmenten aangetroffen van marine twee-kleppigen zoals de kokkel (*Cerastoderma edule*), de tere dunschaal (*Abra tenuis*) en de platte slijkgaper (*Scrobicularia plana*). Een deel van deze resten kan afkomstig zijn uit oudere natuurlijke afzettingen. Van de brakwatersoorten is het wadslakje

(*Hydrobia ulvae*) het meest gevonden. Dit is één der meest algemene weekdieren in het waddengebied en vormt een voedselbron van onder andere de oubliehoren (*Obtusa retusa*), waarvan ook een tiental individuen is gevonden. De aanwezigheid van zoet water blijkt uit een fragment van een posthorenslak (Planorbidae). De meest algemene soort in het monster is de amberhorenslak (*Succinea putris*). Deze landslak komt algemeen voor op vochtige plaatsen, meestal dicht bij water. Andere landslakken zijn de tandeloze korfslak (*Columella edentula*) en de fraaie jachthorenslak (*Valonia pulchella*), twee soorten die vooral voorkomen in natte weidegebieden.

Uit het plantenrestenpakket in spoor 3 is een monster genomen ten behoeve van het onderzoek aan mijten (Acari). Hierop werd een kwalitatieve analyse uitgevoerd op basis van een mespuntje van het flotaat. Dit leverde de volgende soorten mosmijten op *Punctoribates hexagonus*, *Latilamellobates incisellus*, *Platynothrus peltifer*, *Eupelops occultus* en *Scheloribates laevigatus*. De twee eerstgenoemde soorten behoren tot de mijtenfauna van weiden die geregeld door

de zee worden overspoeld. *P. peltifer* komt algemeen voor in natte weiden en broekbossen. De andere twee soorten hebben als habitat natte (zoete of zilte) weiden.

Ook werden in het monster resten gevonden van roofmijten (ca. 40% van de totale mijtenfauna). Dit wijst op een milieu waarin zich veel biologische afbraakprocessen afspelen. De meest algemene soort is *Ameroseius plumosus*. Deze soort en de eveneens aangetroffen *Androlaelaps casalis* (één individu) zijn mestindicatoren en bevestigen de aanwezigheid van mest in het monster. De derde roofmijtsoort, *Lasioseius berlesei*, leeft onder andere in verrotend stro. Dit mengsel van mest en stro zal ook het habitat hebben gevormd van de aangetroffen insecten. Dit betroffen vooral larven en poppen van hogere vliegen (*Cyclorhapha*) en resten van tenminste acht verschillende soorten loopkevers (*Carabidae*).

De mijten en mollusken in deze bescheiden steekproef tonen aan dat de nederzetting heeft gelegen in een nat en open landschap waarin de zee een duidelijke invloed had.

Pollen, schimmels, zaden en houtresten

Nauwkeurig archeobotanisch onderzoek zal in de toekomst plaats moeten vinden. Voor dit verslag is uit elk monster een steekproef genomen. De gegevens zijn niet kwantitatief, dat wil zeggen dat de soorten uitsluitend op aanwezigheid zijn geregistreerd.

Zoals te verwachten viel zijn in de monsters de resten van zoutminnende planten aangetroffen. De aanwezigheid van russen (*Juncus gerardii*) duidt op een wisselend grondwaterniveau, regelmatige inundaties en brak/zoute condities. Het voorkomen van soorten uit de familie der grassen (*Graminae* en *Cyperaceae*) wijst op ruderale condities. De aanwezigheid van soorten uit de familie der composieten (*Compositae liguliflorae* en *tubuliflorae*), ganzevoeten (*Chenopodiaceae*), schermbloemigen (*Umbelliferae*), kruisbloemigen (*Cruciferae*) en zuring (*Rumex*) past in het beeld van natte

graslanden. Het voorkomen van vertegenwoordigers uit de familie der *Sordariaceae* (mestschimmels) duidt mogelijk op begrazing van het gebied. Van de Imm-zeef kwamen enkele verkoolde graankorrels. Of het graan ter plekke is verbouwd, moet toekomstig onderzoek aantonen. In het huidige pollenspectrum zijn granen (*Cerealia*) aangetroffen.

In spoor 3 werd bewerkt hout aangetroffen. Enkele aangepunte paaltjes waren van eik. In twee gevallen kon worden geconstateerd dat de punten waren angebrand, waarschijnlijk om deze te verharden en te voorkomen dat deze snel wegrotten. Een bewerkt stuk was van hazelaar. In het fijn gelaagde plantaardige pakket lag een berkehouten voorwerp.

Waarde van het terrein

Om de ligging, omvang en karakter van de bewoningslaag te bepalen is op het terrein een booronderzoek uitgevoerd. In raai 1 (B1-B5, B12 en B13; zie fig. 1, kleine nummers) kon de bewoningslaag in zuidwestelijke richting vervolgd worden. Zij komt sterk overeen met de bewoningslaag uit profiel 3. In deze raai werden dieper ingegraven sporen aangetroffen. De bewoningslaag werd slechts in een deel van raai 2 (B3, B6-B11) aangetroffen. Westelijk van B7 is de toplaag in recente tijd tot op de kwelderafzettingen omgezet. In B14 is direct boven de kwelderafzetting een één centimeter dik, licht humeus en licht doorworteld kleilaagje aangetroffen, waarin enkele houtskoolpartikels. In B12 werd een laagje aangetroffen dat hiermee overeenkwam (houtskool ontbrak echter). Onder de bewoningslaag ligt op de zavelige natuurlijke ondergrond een dun laagje humeuze klei. Overal is over de bewoningslaag een op zandige lenzen gelaagd kleipakket afgezet.

Op grond hiervan kan gesteld worden dat de bewoningslaag zich op de drooggevallen kwelder heeft ontwikkeld. Uit de (beperkte) boorgegevens lijkt dat er sprake is van een locatiekeuze op een licht verhoogd deel

van de kwelder. Mogelijk liep langs deze verhoging een (rest)geultje. Deze staat aangegeven op de geomorfologische kaart (10 Sneek). De omvang van de ongestoorde bewoningslaag lijkt zich te beperken tot het oostdeel van het perceel ten zuiden van de huidige boerderij. De grens in westelijke richting ligt tussen B7 en B11. In hoeverre de bewoningslaag zich in noordelijke richting uitstrekt kon vanwege de huidige bebouwing niet bepaald worden. Wel kan gesteld worden dat zich in deze richting op de drooggevallen kwelder een oud oppervlak bevindt. In zuidelijke richting vormt de huidige perceelsgrens de begrenzing van de bewoningslaag. De bewoningslaag is door de zee met een kleipakket afgedekt. Gesteld kan worden dat bewoningslaag en sporen behoren bij een kortstondig gebruikte, later overslibde nederzetting.

Conclusie

Te Bolland zijn sporen aangetroffen van een overslibde nederzetting uit de 1e eeuw v.Chr. - 1e eeuw AD. Hoewel slechts één afvalkuil nauwkeurig werd bemonsterd, kan geconstateerd worden dat ondanks de beperkte mogelijkheden informatie verzameld is die voor grotere inventariserende studies van belang kan zijn. Wanneer deze wijze van bemonstering systematisch wordt voortgezet, zullen op lange termijn ook vragen omtrent economische ontwikkelingen beantwoord kunnen worden.

Te Bolland is in de ondergrond nog een deel van de bewoningslaag aanwezig. De aangesneden sloten lopen buiten de verstoring door. Te verwachten is dat ook andere sporen nog ongestoord zijn, bijvoorbeeld afvalkuilen zoals die reeds aan het licht gekomen zijn. Op grond van deze gegevens en de rijkdom van de reeds onderzochte sporen kan het terrein archeologisch interessant worden genoemd. Het verdient aanbeveling de sporen te beschermen, mede gezien de deplorabele conserveringstoestand van archeologische terreinen in Litteradiel.

Summary

This report deals with the outcome of an archaeological survey at Bolland near Lions (Friesland). Pottery finds indicate that the site dates from the 1st century BC to the 1st century AD. The results are important for the occupation history of the area around Lions, as well as for the purpose of site conservation.

Noten

1. Stichting RAAP, Amsterdam.
2. Fryske Akademy, Leeuwarden.
3. Met dank aan Y. Loff (Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten), Tycho Jansen, Kristine van der Meulen, Emile Nierstrasz, H. Wijma en het CIO (RUG).

Literatuur

- Langen, G.J. de, H. Hommes, T. Perger & M. Wispelwey, 1993. Het project bodembeschermingsgebieden Friesland. *Paleo-aktueel* 4, pp. 80-84.
- Taayke, E., 1990. Die einheimische Keramik der nördlichen Niederlande, 600 v. Chr. bis 300 n. Chr., Teil I: Westergo (Friesland). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 40, pp. 110-222.